दशमः पाठः

नीतिश्लोकाः

सद्व्यवहारस्य शिक्षा एव नीतिः। विद्वांसः पद्यमाध्यमेन नियमस्य, अनुशासनस्य, सदाचारस्य, स्वास्थ्यरक्षणस्य, समाजरक्षणस्य, देशरक्षणस्य च शिक्षां ददति। ते एव श्लोकाः नीतिश्लोकाः कथ्यन्ते। छात्राणां ज्ञानार्थमेव एते नीतिश्लोकाः अत्र प्रस्तूयन्ते।

यस्मिन्देशे न सम्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवः।
न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत्॥1॥

अन्वयः – यस्मिन् देशे न सम्मानः न वृत्तिः न च बान्धवः न च कश्चित् विद्यागमः तं देशं परिवर्जयेत्।

शब्दार्थः – वृत्तिः – आजीविका, बान्धवः – कुटुम्बी जन, विद्यागमः–विद्या का आगम।

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥2॥

अन्वयः – निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता इह षड्दोषाः भूतिम् इच्छता पुरुषेण हातव्याः।

शब्दार्थः – तन्द्रा – अर्ध निद्रा, दीर्घसूत्रता – किसी भी कार्य को देरी से करना।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥3॥

अन्वयः – कुलस्यार्थे एकं त्यजेत् ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् जनपदस्यार्थे ग्रामं आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्।

शब्दार्थः – कुलस्यार्थे – वंश के लिए, जनपदस्यार्थे – नगर के लिए, आत्मार्थे – परम तत्त्व के लिए, त्यजेत् – त्याग देना चाहिए।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ,
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्॥4॥

अन्वयः – अथ विपदि धैर्यम् अभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः यशसि अभिरुचिः श्रुतौ च व्यसनं इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धम्।

शब्दार्थः – विपदि – आपत्ति में, अभ्युदये – उन्नति में, वाक्पटुता – वाणी की चतुरता, प्रकृतिसिद्धम् – स्वभाव–सिद्ध, सहजस्वाभाविक।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥5 ॥

अन्वयः – कस्यचित् कश्चित् मित्रं न कस्यचित् कश्चित् रिपुः न मित्राणि तथा रिपवः व्यवहारेण जायन्ते।

शब्दार्थः – कस्यचित् – किसी का, रिपुः – शत्रु।

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥6 ॥

अन्वयः – उत्सवे व्यसने च एव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे राजद्वारे श्मशाने च यः तिष्ठति सः बान्धवः।

शब्दार्थः – उत्सवे – विवाहादि उत्सव में, व्यसने – आपत्ति में, दुर्भिक्षे – अकाल में, राष्ट्रविप्लवे – राष्ट्र में विद्रोह होने पर।

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम्।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदि हालाहलं विषम् ॥7 ॥

अन्वयः – दुर्जनः च प्रियवादी एतद् विश्वासकारणं न जिह्वाग्रे मधु तिष्ठति हृदि हालाहलं विषम्।

शब्दार्थः– दुर्जनः – दुष्ट, मधु – शहद

पापान्निवारयति योजयते हिताय,
गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले,
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥8 ॥

अन्वयः – पापात् निवारयति हिताय योजयते गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति आपद्गतं च न जहाति, काले ददाति सन्तः इदं सन्मित्रलक्षणं प्रवदन्ति।

शब्दार्थः – गुह्यम् – गुप्त बात को, न जहाति – नहीं छोड़ता है।

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम्
सत्सङ्गतिः कथय किन्न करोति पुंसाम् ॥9 ॥

अन्वयः – धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, मानोन्नतिं दिशति, पापम् अपाकरोति, चेतः प्रसादयति दिक्षु कीर्तिं तनोति कथय सत्सङ्गतिः पुंसां किं न करोति।

शब्दार्थः – धियः जाड्यम् – बुद्धि की जड़ता को, अपाकरोति – दूर करती है, चेतः – चित्त या मन को, प्रसादयति – प्रसन्न करती है।

अभ्यासः

(1) एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) जनपदस्यार्थे कं त्यजेत् ?

(ख) विपदि किम् आवश्यकम् ?

(ग) मित्राणि रिपवः च कथं जायन्ते ?

(घ) सत्सङ्गतिः पापं किं करोति ?

(2) एकवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) कस्यार्थे एकं त्यजेत् ?

(ख) सदसि किम् अपेक्षते ?

(ग) पापात् कः निवारयति ?

(घ) धियः जाड्यं का हरति ?

(3) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

(क) महात्मनां किं किं प्रकृतिसिद्धं भवति ?

(ख) बान्धवः कः अस्ति ?

(ग) सन्मित्रलक्षणं किम् ?

(घ) सत्सङ्गतिः पुंसां किं करोति ?

(4) रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) व्यवहारेण . . . . जायन्ते . . . . तथा।

(ख) . . . . पृथिवीं त्यजेत्।

(ग) गुह्यं निगूहति. . . . . प्रकटीकरोति।

(घ) दिक्षु . . . . कीर्तिम्।

(ङ) राजद्वारे श्मशाने च . . . . स बान्धवः।

(5) युग्ममेलनं कुरुत –

	(अ)	(आ)
(क)	युधि	व्यवहारेण जायन्ते
(ख)	मित्राणि	हलाहलं विषम्
(ग)	दुर्जनस्य हृदि	चेतः प्रसादयति
(घ)	सत्सङ्गतिः	विक्रमः

(6) शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं 'न' इति लिखत –

यथा –	**अभ्यागतः सर्वस्य गुरुः भवति।**	**आम्**
	दीर्घसूत्रता उत्तमः गुणः।	**न**
(क)	यत्र सम्मानः न भवति तत्र गन्तव्यम्।	
(ख)	आलस्यं परिवर्जनीयम्।	
(ग)	दुर्जने विश्वासः करणीयः।	
(घ)	सत्सङ्गतिः मानोन्नतिं दिशति।	
(ङ)	सन्मित्रं गुणान्प्रकटीकरोति।	

(7) श्लोकपूर्तिं कुरुत –

(क) षड्दोषाः – – – – – – – – – – – हातव्या – – – – – – – – – – – ।

निद्रातन्द्रा – – – – – – – – – – – आलस्यं – – – – – – – – – – ॥

(ख) उत्सवे – – – – – – – – – – दुर्भिक्षे – – – – – – – – – – – – ।

– – – – – – – – – – श्मशाने च – – – – – – – – स बान्धवः॥

(8) सन्धिविच्छेदं कुरुत –

उदाहरणं यथा –

सर्वस्याभ्यागतः	–	**सर्वस्य + अभ्यागतः**
विद्यागमः	–	. . . . ।
पतिरेकः	–	. . . . ।
सन्मित्रम्	–	. . . . ।
कश्चित्	–	. . . . ।
पापान्निवारयति	–	. . . . ।

(9) उदाहरणानुसारं शब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत –

शब्दः	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
ग्रामस्य	**ग्राम**	**षष्ठी**	**एकवचनम्**
वर्णानाम्			
पापात्			
गुणान्			
उत्सवे			
रिपवः			
मित्राणि			
व्यवहारेण			

(10) निम्नलिखितवाक्यानां शुद्धिः करणीया –

(क) सः गच्छसि।

(ख) ते पठति।

(ग) त्वं खेलामि।

(घ) यूयं लिखन्ति।

(ङ) अहं वदति।

(च) वयं चलामि।

(11) निम्नलिखितक्रियापदानि भूतकाले परिवर्तयत –

उदाहरणम्

करोति – **अकरोत्।**

तनोति – . . . .।

जहाति – . . . .।

ददाति – . . . .।

सिञ्चति – . . . .।

दिशति – . . . .।

तिष्ठति – . . . .।

योग्यताविस्तारः –

- अन्यान् नीतिश्लोकान् अन्विष्य लिखत।

❖ ❖ ❖